

Cieger András

Kritikai megjegyzések Paksy Zoltán könyvéhez

Paksy Zoltán: Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892).

L'Harmattan, [Budapest,] 2018. 281 oldal.

Papp Viktor előző oldalakon olvasható írása ezúttal felment a szabályos könyvbírálat írása alól. Paksy Zoltán munkájára vonatkozó kritikai megjegyzéseimet ezért néhány pontba szedve kívánom ismertetni.

1) A szerző úgy írt könyvet a magyarországi antiszemitizmus 19. századi történetéről, hogy amennyire csak tehetette, igyekezett kikerülni a téma társadalomtörténeti vonatkozásait. Ez abból is kitűnik, hogy műve bevezetőjében mindössze egyetlen korábbi politikátörténeti munkára, Kubinszky Judit könyvére hivatkozik,¹ amit szeretne szemléletében meghaladni. Az utóbbi években megjelent, témába vágó társadalomtörténeti művek közül viszont alig szerepel valami a jegyzetekben. Különösen érthetetlen, hogy a szerző miért mellőzi ennyire Kövér Györgynek a tisztaeszlári ügyről készített vaskos monográfiáját (a bibliográfiában ugyan szerepel, de érdemben nem használja azt).² Ebből a szerzői döntésből viszont az következik, hogy Paksy igencsak leegyszerűsítő értelmezési keretbe illeszti mondanivalóját. Már a bevezetésben jelzi, hogy a hazai antiszemita mozgalomban a „régí világ lázadt az új ellen” (8), azaz a modernitást képviselő zsidóság került szembe a kapitalista átalakulás veszteseivel, a hagyományos uralkodó réteg elszegényedő csoportjaival. Ráadásul Paksy szerint a régiek és az újak közötti szakadás 1849-től vette kezdetét, amikor a magyar társadalom végérvényesen letért a nyugat-európai útról, a törés azonban a kiegyezés után vált egészen nyilvánvalóvá a kapitalista fejlődés felgyorsulásával (11).

Kétségtelen, hogy a modernizáló zsidóság versus a kapitalizmus vesztese teória jelen van a hazai szakirodalomban,³ de ha ezen értelmezés maradéktalanul igaz is lenne, a 19. századi antiszemitizmus léteire akkor sem szolgálhat csupán egyetlen tényező elégséges magyarázatul. Hogy e séma miként húzható rá például az eszlári társadalomra és az ott lappangó konfliktusokra, el sem tudom képzelni. Miként azt sem, hogyan érthetők meg ebből a politikai fordulatok idején (például 1848-ban és 1918-ban, de számos későbbi példa is sorolható) menetrendszerűen felszínre törő antiszemita indulatok okai. Valóban pusztán a modernizáció-kritika lenne mindennek a megfejtése? Nem játszanak szerepet

¹ Kubinszky 1976.

² Kövér 2011.

³ Lásd például: Prepuk 1997: 107; Karády 2006.

például társadalom-lélektani folyamatok? Babonák, félelmek, vallásos meggyőződésből vagy információhiányból fakadó előítéletek, rémhírek, vélt vagy valós sérelmek?

Érdeemes itt megemlíteni a zsidóság emancipációjáról szóló törvényt elfogadató miniszterelnök, idősebb Andrassy Gyula gróf példáját. A liberális, européer politikus és gazdag arisztokrata (az átalakulás vesztese?) minden további nélkül hitelt adott az eszlári vérvádnak, amint azt fiától tudjuk:

„[N]eki nézete az volt, hogy a rituális gyilkosság esete éppen nem volt kizárva. E nézetét egyrészt a pör adataiból merítette, másrészt pedig abból, amit a vidéken, például Dobon is hallott, hogy ti. az eset előtt rövid idővel érkezett egy új sakter Galíciából, kinek megérkezése óta a viszony a zsidók és keresztények között egészen megromlott, kinek fanatizmusa a magyar zsidóktól egészen elütött stb.”⁴

Éppen ezért Andrassy Tivadar nem kívánta írásban megcáfolni azt az osztrák törvényhozásban elhangzott állítást, miszerint apja úgy nyilatkozott volna, hogy csak azért mentették fel a tisztaeszlári zsidókat a vádak alól, mert „akkor a nép agyonvert volna vagy 20 000 zsidót”.⁵

Paksy a magyarországi zsidóságot, úgymond a modernitás képviselőit is egyékesnek ábrázolja, és még utalás szintjén sem foglalkozik például a neológ és az ortodox, a galíciai és a magyar, a frissen báróságot nyert gyáros és a kisiparos zsidó eltérő helyzetével, vagy általában az asszimiláció folyamatával és annak nehézségeivel.⁶ A hazai zsidóságról társadalomtörténeti adat szinte nem is szerepel a könyvben. E végtelenül leegyszerűsítő tárgyalási mód valójában éppen azt a kérdést nem segít megválaszolni, hogy milyen rétegei voltak a 19. század második felében a zsidókkal kapcsolatos ellenérzéseknek, és hol húzódhattak az új típusú politikai antiszemitizmus határai. Ki számít egyáltalán a szerző fogalmai szerint antiszemitának ebben a korszakban? Vagy a szerző elfogadja Mikszáth Kálmán meghatározását, miszerint antiszemita az, „aki a zsidóra dühösebb, mint köllene”?⁷ E bonyolult probléma értelmezéséhez minden bizonnyal nagy segítséget jelenthetett volna Paksy Zoltán számára, ha támaszkodik azokra a definíciós kísérletekre, amelyek a nemzetközi szakirodalomban fellelhetők.⁸

Ez utóbbi azért is fontos módszertani kérdés, mert a szerző többször kijelenti, hogy az antiszemita mozgalomnak jelentős társadalmi támogatottsága volt ekkoriban (189, 254). Ennek az állításnak a kifejtését és adatszzerű igazolását azonban hiába keressük a könyvben. Mindenesetre Istóczy Győző már 1885

⁴ Andrassy Tivadar Kónyi Manóhoz, Töketerebes, [1899.] november 15. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Kónyi-hagyaték 87.140.

⁵ Andrassy és a zsidók. *Alkotmány*, 1899. november 15. 274. sz. 6.

⁶ A szerző ezekben a néhány éven belül megjelent munkákban bőven talált volna olyan információkat, amelyek segíthették volna könyve szakszerűbb elkészítésében: Körner 2013, 2015; Konrád 2014; Gluck 2017.

⁷ Mikszáth [1884] 1965.

⁸ Lásd például: Kovács 1999.

tavaszaán családottságának adott hangot a társadalom közönye és az emberek gyávaasága miatt, miáltal az antiszemita mozgalom alig néhány évnvi működés után veszített erejéből (238).

2) Paksy munkájából nemcsak a társadalomtörténeti kontextus, de a politikátörténeti háttér is hiányzik, pedig gyaníthatóan e megközelítésmód áll a legközelebb a szerzőhöz. Jóllehet munkáját hiánypótlónak szánja Istóczyról és az antiszemita párt történetéről (7), mégis igen szűk a feldolgozott források köre. Némi túlzással kijelenthető, hogy néhány levéltári és országgyűlési dokumentumtól eltekintve, ami nincs benne az antiszemiták lapjában, a *12 röpirat*ban, esetleg a katolikus *Magyar Államban*, az a szerző számára nem létezik. Kontrollforrások híján nem tudunk meg szinte semmit arról, miként látták ezt az új típusú pártot a kortársak, a politikai élet többi szereplője. Érdekes lett volna bemutatni például a Függetlenségi Párt felemás viszonyulását az antiszemitákhoz.⁹ Ugyancsak rejtve marad a kormányzat reakciója, a konkrét ellenlépések, akár a helyi közigazgatás, akár a belügyminisztérium szintjén. És vajon milyen visszhangot keltett a párt programja a zsidó sajtóban?

Az antiszemita képviselőcsoport parlamenti működéséről szintén csak elnagyolt képet alkothatunk Paksy munkája alapján. Ennél a fejezetnél feltűnően hiányzik például Mikszáth éles szemű megfigyeléseinek az elemző ismertetése, de elvárható lett volna a fontosabb antiszemita politikusok levelezésének a feltárása is.

Kiderül viszont a könyvből, hogy az antiszemitizmus mint politikai termék az 1880-as években sikertelennek bizonyult. A párt a fénykorában a mandátumok nem egészen 5%-át tudta megszerezni, de a belső ellentétek miatt szinte azonnal szét is szakadt a közjogi kérdések mentén. A pártnak komoly gondjai akadtak már a jelöltállítással is, pedig ennek a dualizmus idején minimális előfeltételei voltak. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a mozgalom vezetői egy idő után kerülni kezdték a „zsidó” szó használatát, Istóczy pedig pártját átnevezte Magyar Néppárttá, mert támogatói egy része túlzottan agresszívnek ítélte az „antiszemita” jelzőt (255–256). A párt már nem érte meg az 1894/95-ös nagy egyházpolitikai vitát (többek között a zsidó vallás recepciójáról), és az éles politikai konfliktus napjaiban sem alakult újjá. E ponton a szerző bátran utalhatott volna a német antiszemita pártok példájára, amelyek ugyancsak nagyon rövid idő alatt eljelentéktelenedtek a 19. század végén, ám az antiszemita gondolatok kulturális kódként tovább éltek különböző társadalmi szervezetekben és végső soron az emberek fejében.¹⁰

Mindezek fényében hogyan is vélekedünk az Istóczy-féle magyarországi antiszemita mozgalomról? Pusztán az értelmiség fanyalgása és a párt mögül hiányzó anyagi erőforrások voltak a kudarc okai, ahogy azt Paksy állítja? A szerző sajnos azt az utolsó oldalon megfogalmazott vélekedését sem támasztja alá részletesebb indoklással, miszerint a választójog jelentős kibővítésével az Antiszemita

⁹ Ehhez lásd a következő, Paksy által nem említett tanulmányt: Szendrei 2013.

¹⁰ Volkov 1999a.

Párt „drámai áttörést érhetett volna el” Magyarországon (267). E gondolat kifejtése azért is kívánatos lett volna, mert a szakirodalomban ezzel kifejezetten ellentétes álláspontok is olvashatók: „Az 1870/80-as évek politikai antiszemitizmusa nem eresztett mély gyökereket Magyarországon.”¹¹ „Az antiszemita mozgalom az 1870-es évek válsághangulatának terméke maradt, s az 1890-es évek gazdasági fellendülése, valamint a magyar társadalom mentalitása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a század végére fokozatosan elveszítette támogatókörét.”¹² Vajon milyen eredményt tartana a szerző látványos sikernek az antiszemiták részéről? Mennyire lehetett volna ez tartós az adott közjogi berendezkedés keretei között? Mitől következett volna be az áttörés, ha még a jelöltállítás is gondot okozott? Honnan lett volna több pénze az antiszemitáknak a kampányra egy versengő pártrendszerben? Számos kérdés, ami megválaszolatlan maradt a könyv lapjain.

3) Igen gyenge lábakon áll Paksy gondolatmenete eszmetörténeti szempontból is. Fel-felbukkannak a könyvben bizonyos szellemi irányzatok és azok képviselői, ám viszonyuk nem kellően tisztázott sem Istóczy mozgalomához, sem a szerző által alkalmazott általános értelmezési kerethez. Elsősorban a politikai katolicizmusra és az agrárius mozgalomra gondolok. A szerző érezhetően arra törekszik, hogy ezen szellemi és politikai irányzatokat összekösse az antiszemita mozgalommal, és megalkossa belőlük a 20. századi magyar szélsőjobb előtörténetét. E törekvése során leginkább Szabó Miklós munkájára támaszkodik.¹³ Szabó posztumusz megjelent könyve kapcsán már részletesen kifejtettem kritikámat e módszer buktatóit illetően, ezért ezeket most nem kívánom megismételni.¹⁴ Szabóhoz hasonlóan Paksy is időnként teljesen visszhangtalan írásműveknek tulajdonít nagy fontosságot, vagy éppen később keletkezett munkákat használ az 1870/80-as évekbeli történések, gondolatok alátámasztására. Az előbbi kategóriába tartozik egy újpesti újságíró antiszemita munkájának hosszas bemutatása (22–26) annak igazolására, hogy a zsidóság világhuralmi törekvéseiről szóló elméletek már nálunk is „komolyan foglalkoztatták az értelmiség egy részét, amelyben nyilván megvolt a készség az antiszemita mozgalom támogatására”. Nos, a pamflet szerzőjéről semmit nem lehet tudni, későbbi írásokkal nem jelentkezett, munkáját pedig hallgatás övezte, legalábbis az Arcanum Digitális Tudománytár és az internetes keresők nem hivatkoznak rá. Nyilvánvalóan szakmai hiba Bosnyák Zoltán 1940-ben megjelent könyvét – mindenféle indoklás nélkül – igazolásként hosszan idézni az Istóczyt ért jogi sérelmekkel kapcsolatban (35–36), mint ahogy az sem szerencsés, ha egy 1880-as években elhangzott országgyűlési felszólalást az 1930-as évek nemzetiszocialista ideológiájával azonosít a szerző (220). Már csak az antiszemita politikusok gyors elszigetelődése miatt sem szabad közvetlen kapcsolatot látnunk a 19. századi liberális parlamentarizmus és a 20. századi jobboldali autoriter Horthy-rendszer első pillantásra azonosnak tűnő gondolata-

¹¹ Katzburg 1999: 142–143.

¹² Prepuk 1997: 114.

¹³ Szabó 2003.

¹⁴ Gieger 2004.

tai között. Hasonló következtetésre jutott Shulamit Volkov a császári Németország antiszemita szövegeinek elemzésekor: félrevezető folytonosságot feltételezni a régebbi korok szélsőséges gondolatai és a náci beszéd között.¹⁵

Paksy többször utal az agrárius mozgalomra modernizációellenes szerveződésként (266), amely az antiszemitizmus egyik motorja volt. Róluk éppen Szabó Miklós állapította meg, hogy a régi konzervatívokhoz képest mennyire megújították programjukat: „magát nem valamiféle régi szép idők védelmezőjének tekintette, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszmeáramlat képviselőjének”.¹⁶ Azt pedig, hogy a politikai katolicizmus még a zsidók szemében sem feltétlenül minősült reakciós, antimodern programnak, jól jelzik Bíró Lajosnak 1917-ben, a *Huszedik Században* megjelent mondatai:

„Az a zsidó generáció, amelyhez én tartozom, tökéletesen idegenül áll a régebbi zsidó generációval szemben. Mi nem értjük őket, ők nem értenek bennünket. [...] Az én generációm [...] szereti Prohászka Ottokárt, és nagy demokratikus erők megmozdulását látja a katolicizmusban.”¹⁷

Azaz, mindkét eszmeáramlat és politikai program csak igen nehezen illeszthető be a szerző által használt értelmezési keretbe.

Paksy Zoltán meglehetősen egyoldalúan szinte kizárólag a katolikus alsópaprátságot és a politikai katolicizmus eszméit hozza összefüggésbe a magyar antiszemita mozgalommal, miközben a protestáns felekezetek álláspontját nem vizsgálja a kérdésben. Ugyanakkor a figyelmes olvasó számára azért kiderülhet, hogy a mozgalomban református lelkészek és politikusok, valamint protestáns többségű választókerületek is részt vettek. Tanulságos adalék a probléma összetettségéhez a református Szász Károly levele a királyság területén végigsöprő antiszemita zavargások idejéből:

„A zágrábi és zalai csúf dolgokon mi is bosszankodunk. Bosszankodom a minket a külföld előtt is kompromittáló zsidó hecceken én is, mert azok minket Oroszország színvonalára süllyesztenek; de nem csodálkozom rajtok, sőt természetesnek látom, a zsidók szemtelen magaviselete miatt, mely – csak az eszlári esetben is – a leghiggadtabb embert is provokálta. A zsidóság, ott is, ahol nem bántják, egész Európában gyűlöletes. S mivel minden rosszban van valami jó: ezekben is lesz tán valami tanulság a zsidóknak; ámbár ők önhittségükben nem szívesen tanulnak, nem ismerik be hibájokat s nem javulnak, de talán kissé megfélemlenek s összehúzzák magukat.”¹⁸

¹⁵ Volkov 1999b.

¹⁶ Szabó 2003: 141.

¹⁷ Idézi: Hatos 2018: 76–77.

¹⁸ Szász Károly Tanárky Gedeonhoz, Halas, 1883. szeptember 5. Magyarországi Református Egyház Dunamelléki kerületének Ráday Levéltára, C/85 XXVI. 6. doboz, No. 31.

Írta mindezt az a liberális politikus, aki ekkor éppen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium miniszteri tanácsosa volt, és akit néhány hónappal később egyháza püspökévé választottak.

4) Feltűnő, hogy a szerző mennyire nem elemzi az egyébként meglehetősen hosszán idézett forrásai legtöbbszörét, több esetben csak valamiféle függelék-ként ékelődnek be a szemelvények az egyes fejezetekbe (lásd például Kossuth Lajos véleményét a zsidókérdésről a 159–160. oldalon). Gyakran hiányzik tehát a dokumentumok értelmezése és a körültekintő forráskritika. A szerzővel ellentétben én például biztosan nem merném általánosságban kijelenteni, hogy a tiszaezlári ügy bírósági tárgyalásáról készült újságírói beszámolók „objektívek voltak, a valóságot igyekeztek feltárni” (143). Hogyan is lehetnek volna tárgyilagosak egy ennyire megosztó és szélsőségesen ellentétes érzelmekkel átitatott ügygel kapcsolatban? Sokkal inkább a helyszínre küldött újságírók szubjektív benyomásait és az adott lap olvasótábora által elvárt értékítéleteket tükrözték e cikkek. Ráadásul levéltárostól szokatlan módon a szerző több idézet és illusztráció esetében sem adja meg a pontos lelőhelyet.

5) Utoljára hagytam a számomra leginkább érthetetlen és elfogadhatatlan szerzői eljárás bírálatát. Paksy Zoltán könyve 146. oldalán egészen váratlanul, megszakítva az addigi gondolatmenetet fél oldalon megoldja Solymosi Eszter tiszaezlári eltűnésének rejtélyét! A szóban forgó rész („Gondolatkísérlet”) nélkülöz minden történeti körülményt, mellőz minden eddig felhalmozott szakirodalmi tudást (lábjegyzetek itt nincsenek), és lényegében elfogadja, hogy a kamaszlányt a zsidók ölték meg, sőt még a vérét is összegyűjtötték. Nem tudja ugyanis elképzelni, hogy esetleg a koronatanú, Scharf Móric hamisan tanúzott volna a fenyegetések és egyéb lelki terhek hatására. Majd a többszörös feltételezésekre alapozott okoskodás után kijelenti, hogy „a fentiek választ adnak gyakorlatilag minden kérdésre, hogy mi, miért és hogyan történt”.

Fontos hangsúlyozni, hogy természetesen juthat valaki más következtetésre, mint a korabeli megyei törvényszék, ezt azonban egy tudományosnak szánt könyv lapjain csakis a történeti szakma szabályai szerint, objektivitásra törekedve, ellenőrizhető módon és a források beható (újra)elemzése után teheti. Paksy Zoltán eljárása ezen kritériumoknak nem felel meg, így végső soron könyvének szakszerűsége erősen megkérdőjelezhető.

Mint ismeretes, Kövér György számos új forrás bevonása és több száz oldalnyi elemzés után sem tudott/akart állást foglalni Eszter eltűnésének ügyében. Szintén a jogi dokumentumok tüzetes vizsgálatára vállalkozott Blutman László, aki – részben Kövért is bírálva – vaskos könyvében hipotetikus jelleggel ugyan, de a súlyos testi sértésből és az életmentő célzattal, ám rosszul végrehajtott érvágásból eredő halál teóriája mellett foglalt állást.¹⁹ Úgy vélem, hogy e könyv módszertana is megérdemelne egy szakavatott (jog)történeti bírálatot, de azt nem lehet elvitatni, hogy a szerző közel félezer oldalon keresztül forrásokra támasz-

¹⁹ Blutman 2017.

kodva, visszakereshető módon érvel igaza mellett. Jóllehet, Blutman könyve bizonyos pontokon akár meg is erősíthetné Paksy állításait, az mégsem szerepel az antiszemita mozgalomról szóló munkájában.

Mindezt összegezve elmondható, hogy ha egy ennyire összetett kérdésben mint az antiszemitizmus története Magyarországon, nem vizsgálódunk körültekinthető alapossággal és nem fogalmazunk árnyaltan, akkor eredeti szándékainkkal ellentétes hatást is elérhetünk a laikus olvasóban: inkább zsidóellenes példátárat, szöveggyűjteményt fog látni e munkában, és nem kellően kritikus történelmi elemzést. Nemcsak a 19. század költőire, de a 21. század történészeire is igaz Petőfi intelme: „Ne fogjon senki könnyelműen / A húrok pengetéséhez!”

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blutman László 2017: *A rejtélyes tiszaezlári per*. Osiris, Budapest.
- Cieger András 2004: Konzervativizmus – kontinuitás – konstrukció. *Politikatudományi Szemle* (13.) 1–2. 325–336.
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Hatos Pál 2018: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa, Budapest.
- Karády Viktor 2006: Antiszemitizmus és modernizációs egyenlőtlenségek. In: Grüll Tibor – Répás László (szerk.): *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történelmi-társadalmi gyökereiről*. József Műhely, Budapest, 135–153.
- Katzburg, Nathaniel 1999: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kovács András (szerk.) 1999: *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest.
- Körner András 2013: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete, 1867–1940*. 1. Corvina, Budapest.
- Körner András 2015: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete, 1867–1940*. 2. Corvina, Budapest.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténelmi látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Kossuth, Budapest.
- Mikszáth Kálmán [1884] 1965: Nincs többé „egyhangúság”. In: Rejtő István (s. a. r.): *Elbeszélések IX.* (Mikszáth Kálmán Összes Művei 35.) Akadémiai, Budapest, 129–131.
- Prepuk Anikó 1997: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai, Debrecen.

- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Szendrei Ákos 2013: A függetlenségi ellenzék és az antiszemitizmus a dualizmuskori Magyarországon. In: Kónya, Peter (ed.): *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov, 154–166.
- Volkov, Shulamit 1999a: Az antiszemitizmus mint kulturális kód. Gondolatok a császári Németország antiszemitizmusának történetéről és az azzal foglalkozó történetírásról. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 515–540.
- Volkov, Shulamit 1999b: Leírt és kimondott szavak. Az 1914 előtti és a náci antiszemitizmus közötti szakadékról. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 174–195.